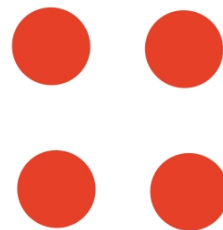

TO BANDONEONER SOM HAVNET I NORGE

Olaf Aasland fra Oslo er en av Norges fremste kjennere av bandoneon. Som samler, restauratør og formidler har han gjennom flere tiår arbeidet med instrumentets historie og kulturarv. I denne artikkelen følger han sporene etter to nesten identiske instrumenter fra 1941 og viser hvordan de forteller historien om to vidt forskjellige musikalske tradisjoner.

Av Olaf Aasland

Det hender jeg blir kontaktet av noen som har kommet over et bandoneon og som lurer på om det har noen verdi. Nylig fikk jeg inn et flott eksemplar, et blått 144-toners Einheitsbandonion med fire kor (4', 8', 8', 16') på diskantsiden og tre (8', 8', 16') på bassiden. Det var dekorert med ALFRED ARNOLD i store bokstaver med blomster og «diamanter», og en liten spak som kunne sjalte det dype diskantkoret ut og inn med høyre tommel. Produksjonsnummeret var 114567, og det var datert 24.7.41. Fra før hadde jeg et sort 142-toners AA tangobandoneon som var datert 12.5.41 med produksjonsnummer 112377. Et sjeldent møte i Oslo mellom to jevngamle, men svært forskjellige AA-bandoneoner (fig. 1).

Basert på produksjonsnumrene på disse to instrumentene ferdigstilte AA-fabrikken over 2.000 konsertinaer, bandoneoner og pianotrekkspill mellom 14. mai og 27. juli 1941. Selv om det var krig, fortsatte virksomheten for fullt, i alle fall til mars 1943, da den siste AA-annonsen sto i Zeitschrift für Instrumentenbau. Mange av arbeiderne måtte etter hvert ut i krigen, og materialene – særlig metall (stål, zink og aluminium) – ble knappe. Produksjonen gikk etter hvert på sparebluss, men fortsatte enda noen år, også etter at de nye DDR-makthaverne hadde ekspropriert AA-fabrikken i 1948.

Disse to jevngamle 85-årige tyske veteranene, som i sin tid var blant de beste i verden, møttes altså nylig på mitt verksted i Oslo. De representerer to svært forskjellige kulturhistoriske bevegelser, én som ble veldig stor før den forsvant, og én som fremdeles lever i beste velgående. Hvorfor og hvordan er kanskje av interesse for Trekkspillnytt lesere, selv om bandoneonet som folkelig instrument aldri fikk fotfeste her i landet.

▲ FIG 1: AA 112377 datert 12.5.41 til venstre og AA 114567 datert 24.7.41 til høyre. Det lille bandoneonet har 142 toner (71 knapper) og to oktavstemte kor på hver side, det store har 144 toner (72 knapper), fire kor på diskantsiden og tre på bassiden, begge med tremolostemming (Schwebeton). Klaviaturet på tangobandoneonet har «Rheinische Tonlage» (etter Heinrich Band i Krefeld vest for Rhinen). Det store er et «Einheitsbandoneon», med klaviatur bestemt i 1924 av en kommisjon oppnevnt av DKuBB (Deutsche Konzertina und Bandonion-Bund). (Foto OGAA)

DET BEGYNTE I CHEMNITZ

Historien begynner med musikk-instrumenthandler Carl Friedrich Uhlig (1789-1874) i Chemnitz, sør-øst i Tyskland. Han tilbrakte i begynnelsen av 1830-årene noe tid i verkstedet til Cyrill Demian (1772-1847) i Wien, som i 1829 hadde tatt patent på et nytt fritungeinstrument som han kalte Accordion. Det var en liten avlang kasse med fem knapper på den ene siden og en belg på den andre, der hver knapp spilte én akkord på utpust og en annen på innpust. Uhlig mente at det ville være bedre å sette belgen mellom to halve kasser med fem knapper hver, som alle spilte forskjellige enkelttoner på utpust og innpust (bisonore). Akkorder kunne spilles

► **ARTIKKEL-
FORFATTEREN:**
Olaf G. Aasland
fra Oslo er en av
Norges fremste
kjennerne av
bandoneon.
(Foto: Trond
Jonassen)

ved å trykke flere knapper samtidig. Han kalte instrumentet sitt «Accordion neuer Art» (en ny type akkordion), og det første ble solgt Chemnitz i 1834 (fig. 2).

Sammen med sin adoptivsonn Christian Friedrich Reichel (1811-1885) og sine svigersønner Johan David Wunsch (1814-1895) og Friedrich Lange (1828-1892) videreutviklet Uhlig instrumentet. To andre protagonister meldte seg også på banen med liknende instrumenter, Carl Friedrich Zimmermann (1817-1898) i Carlsfeld nær grensen til Tsjekkia, og

Heinrich Band (1821-1860) i Krefeld nær grensen til Nederland.

Alle de tre musikkhandlerne tilbød små bisonore instrumenter med 28-29 knapper fordelt på tre knapperader på hver side, men som raskt vokste for å kunne spille flere toner. Heinrich Band var mest radikal ved å både forlenge radene og legge til nye. Alle instrumentene ble til å begynne med kalt accordion eller harmonika, som etter hvert ble til konsertina eller bandoneon (se fig. 3).

Uhlig og Zimmermann laget instrumentene sine selv, mens Band

FAKTA

Bandoneon

Ble utviklet i Tyskland på 1800-tallet som et fritunge-instrument basert på tidlige trekkspilltyper.

To kulturhistorier:
I Tyskland ble instrumentet populært i arbeiderklubber og amatørorkestre. I Sør-Amerika fikk det en ny rolle som selve lyden av tangoen i Buenos Aires og Montevideo.

Alfred Arnold (AA):
Fabrikken i Carlsfeld var en av verdens fremste produsenter av bandoneoner. De to instrumentene omtalt i artikkelen er begge laget av AA i 1941:

AA 112377: 142-toners tangobandoneon
AA 114567: 144-toners Einheitsbandonion

Samme fabrikk og samme år, men med to helt ulike musikalske tradisjoner.

UNESCO:
Bandoneonets rolle i argentinsk tango ble i 2009 innlemmet i UNESCOs liste over immateriell kulturarv.

fikk dem laget etter bestilling, både av Zimmermann og av Uhlighs sønn Reichel, som i 1855 hadde etablert seg på egen hånd i Waldheim nord for Chemnitz. Han var i en periode arbeidsleder i en tvangsarbeidsanstalt der, hvor det også ble laget mange trekkspill.

► **FIG 2:** Demian's
«Accordion» 1829
og Uhlig's «Accor-
dion neuer Art»
1834.

Uhlig – Chemnitzer Tonlage	Zimmermann – Carlsfelder Tonlage	Band – Rheinische Tonlage
Fra 56 til 76 toner	Fra 58 til 104 toner	Fra 56 til 130 toner
1834: Annonse i Chemnitzer Anzeiger: « <i>Accordion neuer Art</i> » 1836: Höselbarth/Wünsch: «Anweisung das Accordion zu spielen» 1866: Første kjente Uhlig-annonse med navnet <i>concertina</i> 1945: Fabrikken «Lange-Uhlig» ble bombet og produksjonen opphørte	1847: Zimmermann startet produksjon i Carlsfeld 1850: «Anweisung das 40-tönige Accordion zu spielen» 1851: «Praktischer Selbstlehrer für Concertina mit 58 und 74 Tönen» 1864: Zimmermann emigrerte til USA og overlot fabrikken til Ernst Luis Arnold. 1911: Hans sønner delte fabrikken og drev ELA og AA fabrikkene, som ble ekspropriert av DDR-staten rundt 1950, produksjonen sluttet gradvis	1846: «Anleitung zum Accordion-Spiele» 1850: «Practische Schule für 88-töniges Accordion (Harmonika)» 1856: Navnet <i>Bandonion</i> brukes, men ikke av Band selv 1857: Band begynner å kalle instrumentet sitt Bandonion 1860: Band dør, men forretningen drives videre av familien til ca. 1920

▲ FIG 3: Alle tre instrumentvariantene begynte som nokså like bisonore treradere (farget), og utvidet seg forskjellig. Band la også til flere rader.

KONSERTINA- OG BANDONEONKLUBBER

Etterspørselen økte, med stadig flere produsenter, de fleste små familiebedrifter. Den industrielle revolusjonen var i full gang, med en voksende arbeiderklasse som gjerne ville spille populærmusikk på fritiden. I 1874 ble «Harmonikaklub Chemnitz» stiftet, og flere arbeiderklubber fulgte. I 1900 var det blitt nesten 200 bandonion- og konsertina-klubber, særlig i de store industriområdene. Mellom 1891 og 1910 ble ni regionale klubbssammenlutninger dannet, og i 1911 kom en nasjonal paraplyorganisasjon, DKuBB (Deutsche Konzertina- und Bandonion-Bundes). Klubblivet blomstret inntil nasjonalsosialistene overtok makten i 1933 og nedla forbud mot private foreninger og klubber. Da fantes det ca. 1200 klubber med 30 000 medlemmer (se fig. 4).

Det var også andre instrumenter med i klubborkestrene, men flertallet spilte konsertina eller bandoneon. Disse var stort sett selvlærte amatører som ikke kunne noter. For at samspillet skulle fungere ble det benyttet et eget noteringssystem - Grifsschrift

- basert på nummereringen av hver enkelt knapp. Denne var forskjellig for konsertina og bandonion, så «notene» måtte skrives eller trykkes i flere varianter (se fig. 5).

Konsertina- og bandoneonklubbene var grasrotorganisasjoner som samarbeidet med lokale instrumentbyggere. Det ble bygget forskjellige klaviaturer, også innen de to hovedgruppene konsertina og bandonion. En utfordring for DKuBB ble derfor å standardisere instrumentene. Et forsøk på å kombinere konsertina og bandoneon i ett instrument lyktes ikke. Men i 1924 ble det omsider lansert et 144-toners femraders Einheitsbandonion, fulgt av en 128-toners fireraders Einheitskonsertina. Mange av amatørerne hadde ikke råd til å kjøpe nytt instrument, men noen fikk bygget om sine gamle. Produsentene benyttet anledningen til å bygge nye store instrumenter med glitter og stas, som vårt store AA-bandoneon er eksempel på. De fleste av klubbinstrumentene hadde tre-fire kor, var tremolostemt og ble spilt «übereck», dvs. sittende med instrumentet på skrå med belgkanten

på knærne (fig. 6).

KULTURELL OVERVÅKING

Det nye NS-regimet i Tyskland tok i 1933 kontroll over kultur- og musikklivet. Bare klubber med godkjente NS-ledere fikk fortsette, og konsertina- og bandoneonorkestrene fikk sin plass i Avdeling for korvesen og folkemusikk i det nyopprettede Reichsmusikkammeret, som til å begynne med var ledet av komponisten Richard Strauss og dirigenten Wilhelm Furtwängler. Begrepet «Volksmusik» ble omdefinert til «sanger og musikkstykker man kan marsjere til, sanger som fagarbeidere synger mens de arbeider, eller bonden bak plogen, eller moren ved vuggen, eller i sosiale samlinger som Hitlerjugend, SS eller SA». Det lettspilte pianotrekkspeilet ble favorisert fremfor konsertina og bandoneon.

ALT I RUINER

Da de allierte begynte å teppebombe Tyskland, gikk det særlig hardt ut over industriområdene, hvor også de fleste klubbene var. Mange spillere

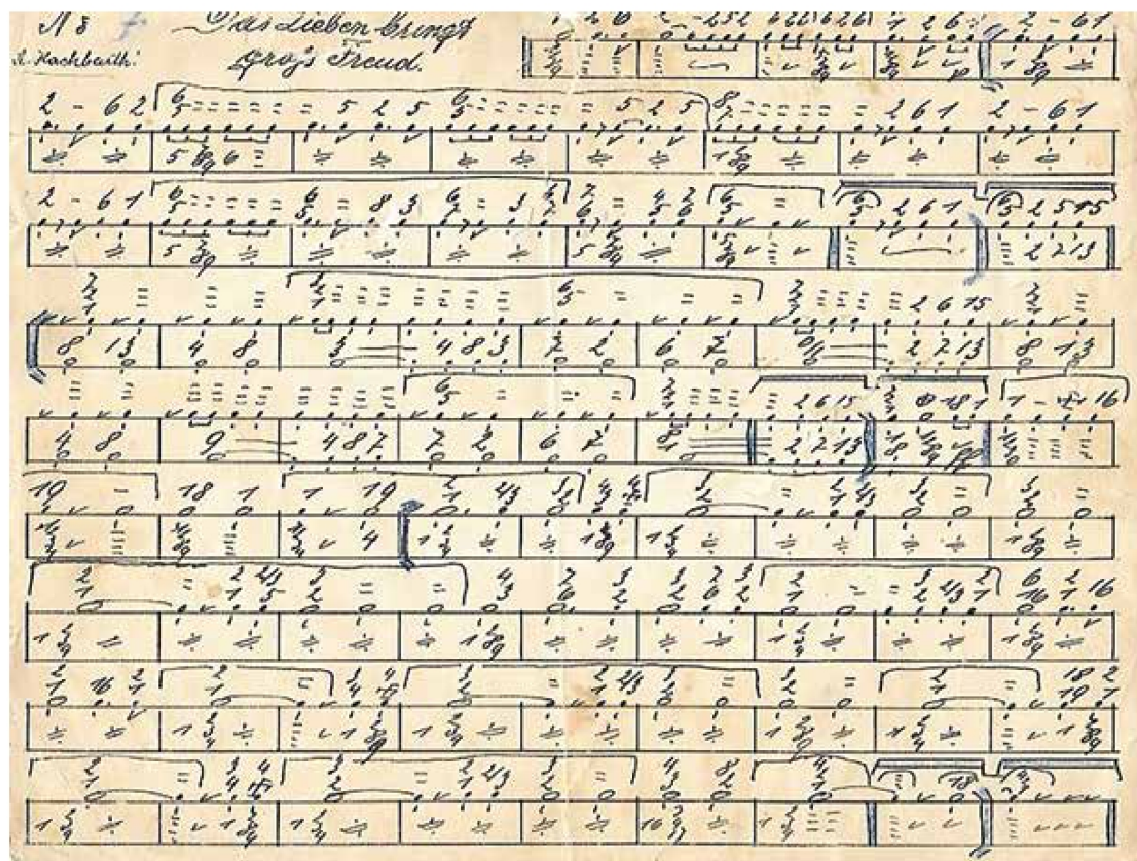
▲ FIG 4: Riesa bandonionclub 1916. Fra Riesa - Die Reihe Archivbilder, 1999.

og instrumenter forsvant i ruinene. Noen få klubber gjenopptok sin virksomhet etter krigen, men konsertina- og bandoneonbevegelsens storhetstid var definitivt over.

FENOMENET WALTHER PÖRSCHMANN

Walter Pörschmann (1903-1959) spilte både bandoneon og pianotrekkspill på høyt nivå, skrev avanserte

øvingsstykker, komponerte, og var frontfigur for Alfred Arnold-fabrikken. Han var med blant dem som bestemte hvordan Einheitsbandonionet skulle være. Gjennom sitt

◀ FIG 5: Griff-schrift. Håndskrevet på kartong. Funnet i en konsertinakoffert.

▲ FIG 6: 128-toners Einheitskonzertina fra Lange-Uhlig til venstre, 144-toners Einheitsbandonion fra AA til høyre. Knapp nr. 14 er unisonor på konsertinaen og bisonor på bandoneonet. (Foto OGAA)

samarbeid med spanske Juan Llossas og hans «tango-keppell» bidro han til at tangoen, riktignok i sin tyske form, fikk innpass i Nazi-Tyskland. Etter krigen hadde Llossas og Pörschmann fast avtale med radiosenderen for de britiske styrkene som var utplassert i Tyskland om å spille konserter hver uke (se fig. 8).

EN FREMTID OVER HAVET

Mange unge menn prøvde lykken i «den nye verden». Rundt forrige århundreskifte var det massiv utvandring både til Nord- og Sør-Amerika, og emigrantene hadde med seg sine musikkinstrumenter. I Chicago og videre vestover i USA ble Uhligs konsertina populær, særlig blant tyskere og tsjekkere. De dannet klubber som spilte polka og marsj på

«Chemnitzere», som de etter hvert bygget selv. Denne tradisjonen er fremdeles levende i Midtvesten, se <https://concertina.org/concertina-world/>

I La Plata området (Montevideo og Buenos Aires) i Sør-Amerika ble bandoneonet særlig populært. Her skjedde det noe spesielt. Et nytt musikalsk kulturuttrykk med dans og musikk, tangoen, var i ferd med å vokse frem blant de mange arbeidssøkende unge mennene i havneområdene, og det oktavstemte bandoneonet med «Rheinische Tonlage» og sin melankolske tone passet som hånd i hanske i tangomusikken. Musikerne oppdaget etter hvert at bandoneonet også kunne brukes som rytmeinstrument ved å legge belgen flatt på et kne og trampe hælen i gulvet, noe som ikke er mulig med den tyske spillemåten der instrumentet holdes på skrå. I løpet av de første tiårene etter 1900 ble bandoneonet obligatorisk i de mange tangoensemblerne – orquestas típicas - som ble dannet i Buenos Aires og Montevideo. Instrumentet var tysk, språket var spansk, og det var særlig italienere som komponerte og spilte (se fig. 9).

MANGE PROFESJONELLE BANDONEONISTER

Tangoorkestrene var mer profesjonelle enn de tyske klubborkestrene, og musikerne kunne tjene litt på spillingen, kanskje nok til livets opphold. De fleste spilte bandoneon etter vanlige noter, ikke griffsschrift. Ifølge Luis Serra var nesten 1.600 tangomusikere i aktivitet mellom 1905 og 1975, hvorav 561 bandoneonister. Antallet tangoorkestre i Argentina og Uruguay var anslagsvis 180 (se fig. 10).

Den første kjente tangobandoneonisten var Domingo Santa Cruz (1884–1931), som begynte å spille i 1905. Vicente Greco (1888-1924) dannet det første orquesta típica rundt 1910. De første bandoneonene var 100- og 130-toners instrumenter, noen fra Band i Krefeld, som solgte bandoneoner frem til ca. 1920. De fleste instrumentene kom imidlertid fra Arnold-fabrikkene ELA og AA i Carlsfeld. Allerede før 1910 ble det typiske seksraders oktavstemte 142-toners tangobandoneonet produsert av Ernst Luis Arnold. På www.oabandoneon.com/utstilling er instrument nr. 7 et 130-toners Band bandoneon som ble kjøpt av meg i Argentina. Instrument nummer 38 er et 100-toners Arnold-instrument som

► FIG 7: Alfred Arnold spiller «übereck», ca 1930.

er bygget på samme måte som Bands, med 6 registerkoplenger. Instrument nummer 35 er AA112377, det samme tangobandoneonet som er omtalt i denne artikkelen.

Tangomusikerne i Buenos Aires og Montevideo fikk altså tidlig sitt eget 142-toners instrument. Noen ble utvidet fra 130 toner av lokale instrumentmakere, de fleste kom direkte fra Carlsfeld, ofte gjennom importøren Luis Mariani (1879-1957). Da det etter hvert ble mangel på nye importerte instrumenter på grunn av krigen begynte Marianis sønn Duilio Mariani (1916 - 1994) å lage egne, argentinske tangobandoneoner, men kvaliteten ble ikke god nok. Derfor har det i økende grad vært etterspørsel etter brukbare ELA og særlig AA bandoneoner, spesielt fra 1920- og 1930-årene.

FORSKJELL I TONE OG SPILLEMÅTE

Tangobandoneonet skiller seg fra Einheitsbandonionet både i forhold til tone og spillemåte. Den melankolske tonen typisk for to oktavstemte kor, i motsetning til svevetonene, er allerede nevnt. Dessuten ble tangobandoneonet i økende grad brukt som harmonisk rytmeinstrument – *marcato*, med to til fem bandoneonister på første rad i orkesteret som tramper med hælen på bandoneonfoten. Astor Piazzolla (1921-1992), som fornyet tangoen i 1970- og 1980-årene, introduserte også en ny spillemåte, stående på ett ben med bandoneonfoten på en stol (se fig. 11).

UNESCO TRER STØTTENDE TIL

I 2009 ble lyden av bandoneonet i tangoen en del av UNESCOs immaterielle kulturarv, og det står i begrunnelsen:

«Etter en periode med stor popularitet, med svært suksessrike orkestre som fremmet storskala danser, opplevde sjangeren en langvarig krise fra 1960-tallet, som bare den revolusjonære Astor Piazzolla klarte å komme ut av. Likevel har tango fra århundreskiftet til i dag gjenfunnet en fremtredende plass i argentinsk kulturliv, hovedsakelig på grunn av en revurdering av historie og folkelige tradisjoner blant unge.»

Sist jeg var i Buenos Aires, i 2019, var flere dyktige unge instrumentmakere i sving, for eksempel Baltazar Estol. I Tyskland bygges det også nye tangobandoneoner, så fremtiden skulle være sikret. Dessuten brukes det

▲ FIG 8: Annonse på forsiden av konsertina- og bandoneonbevegelsens medlemsblad Gut Ton som utkom mellom 1910 og 1943, fra august 1931. Det står bl.a. om Walter Pörschmann: «Den verdensberømte bandonionmesteren reiser av og til med Juan Llossas originale argentinske tango-orkester...» Instrumentet er et 144-toners Einheitsbandonion.

stadig flere unisonore bandoneoner, som er lettere å lære, med klaviaturer omtrent som på knappespill. Se f.eks. <https://bandoneon-maker.com> eller <https://bandonionfabrik.de>.

Hvor kom de to bandoneonene som møttes i Oslo fra?

Tangobandoneonet, AA112377, kjøpte jeg av Arvid Flaen, som gjennom mange år var trekkspillansvarlig hos Hornaas musikk i Oslo. På høyre håndtak står det *Este es el unico y legitimo Bandonion aleman «A.A.» de Marca Reg. 55637*, som tyder på at det opprinnelig ble eksportert til Sør-Amerika. Dette kan Flaen bekrefte, han forteller at han fikk det fra en nordmann som misjonerte i Argentina, og som hadde tenkt å bruke det der. Men han syntes det

var for vanskelig å spille og byttet det i et pianotrekkspill. Siden har Flaen hatt det stående inntil jeg fikk det. For meg var det en utrolig opplevelse å åpne et praktisk talt ubrukt og fabrikknytt instrument fra 1941. Jeg bruker det som referanseinstrument, og det har vært utlånt til Kåre Jostein Simonsen for å få det innspilt.

Einheitsbandonionet, AA114567, tilhører Fred Victor Danielsen i Gvarv, som kontaktet meg for å få en vurdering av instrumentet. Han hadde fått det etter en avdød venn, fordi han selv spilte trekkspill. Før det er historien ukjent, men det er ikke usannsynlig at det kan ha kommet til Norge under krigen med en tysk soldat. Fred vil gjerne selge det. Hvis du er interessert, kan du kontakte

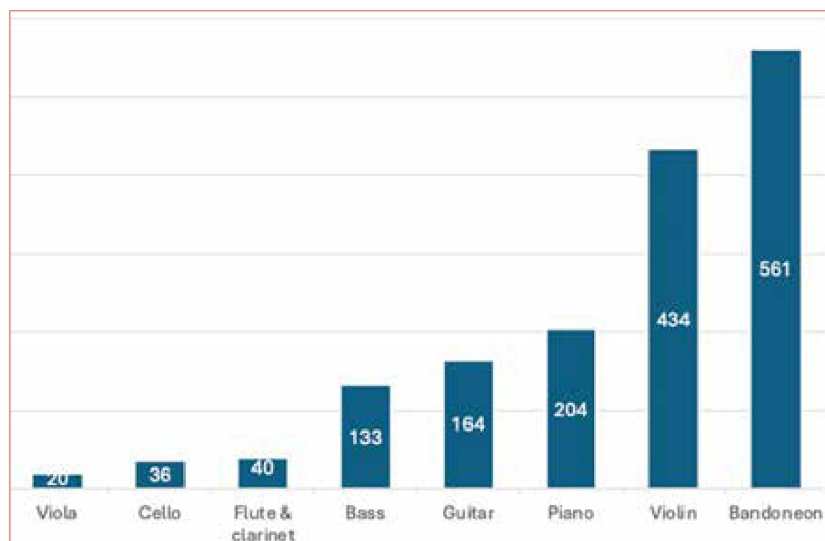
meg på olaf2306@gmail.com (se fig. 12).

KILDER

- Dunkel, Maria. Bandonion und Konzertina. Ein Beitrag zur Darstellung des Instrumententyps. Musikverlag Emil Katzschler. München, Salzburg, 1996.
- Graf, Hans-Peter. Entwicklung einer Instrumentenfamilie: Der Standardisierungsprozess des Akkordeons. Europäische Hochschulschriften Reihe XXXVI Musikwissenschaft. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1998.
- Krüger, Janine. Heinrich Band-Bandonion. Klartext Verlag, Essen, 2020.
- Schroll, Karl Georg. Bandonionvereine - Vereint - Beliebt - Vergessen. Arbeitermusik zwischen «Lust & Leben» und «Profitum». blattFuchs Verlag, Wilringen, 2020.
- Sierra, Luis Adolfo. Historia de la orquesta típica - Evolución Instrumental del Tango. Editorial A. Pena Lillo. Buenos Aires, 1976.

▲ FIG 9: Et berømt Orquesta típica med tre brødre De Caro. Foreldrene var italienske imigranter. Fiolinen til Julio har egen «høytaler». Fra ca. 1925. (Wikipedia commons)

▲ FIG 10: Antall orquesta típica-musikere etter instrument frem til ca. 1975. (Data fra Sierra, 1976)

► FIG 12: AA 114567 sett forfra. Til salgs. Flere bilder, også fra insiden, finnes på <https://www.oabandonion.com/utstilling>. instrument nr. 47. (Foto: OGAA.)

▲ FIG 11: Piazzolla spiller stående med «spillefoten» på en stol, 1962. (Wikimedia Commons)